

ARANY JÁNOS ÉS A HIEDELMEK¹

Tanárom, Székács Csilla emlékének,
valamint Pócs Éva és kutatócsoportja tiszteletére

Azt a tényt, hogy Arany János számos művében alkalmazta hiedelemtudását, az irodalomtörténet régen regisztrálta. A szerző hiedelemismeretében a transzcendenssel való kapcsolatfelvétel társadalom- és művelődéstörténeti szempontból nagyon különböző megnyilvánulásai lelhetők fel. Hívó reformátusként jól ismerte a Bibliát, ami művei tucatjaiban tükröződik, de emellett közvetlenül tapasztalta, élte meg a népi/paraszti/parasztpolgári hiedelmeket is, aminek szintén számos művében, főként a balladákban adta tanújelét. Különösen az 1848 utáni években kísérte nagy érdeklődés a polgári otthonokban a késő középkor, kora újkor századaiba visszanyúló elit mágia, vagy ezotéria bizonyos irányzatait, így a spiritizmust, a nekromanciát. Az úgynevezett asztaltáncoltatással egy rövid ideig családja tagjai is kísérleteztek, ennek az élménynek is nyoma maradt Arany művészetén. A népnek, illetve elitnek nevezett mágia közt funkcionális különbség lényegében nincs, mindkét esetben az ősi, réginek tartott mágikus világkép továbbéléséről beszélhetünk, a *homo religiosus* elemi igényeiről.

Ezúttal nem a hiedelemtudás Aranyánál megtalálható töredékeinek forrását firtatjuk, nem az a kérdés, hogy mikor és hol jutott ezeknek a tudáselemeknek a birtokába, írásbeli vagy szóbeli forrásból szedte-e össze adatait, illetve, hogy összeállt-e a fejében valamiféle hiedelemrendszer. E ponton érdekesebb kérdésnek ígérkezik, hogy miképpen használta, hogy milyen vonatkozási rendszerekbe ágyazta hiedelemismereteit. Mindez egy folklorista szemével talán más összefüggéseket is megvilágíthat, mint amelyeket az irodalomtörténet, különösen az utóbbi években, szerencsésen feltárt.

Olyan példák következnek az alábbiakban, amelyek azt az általános felfogást egészítik ki, hogy Arany elsősorban a népiesség szempontjából, szövegeinek népibbé tétele céljából épített be népköltészeti vagy a folklórból is ismert elemeket költeményeibe. A népiesség szempontja elsődlegesnek tekinthető, ez az irányzat indította el őt a pályán, s a vele szemben támasztott elvárásoknak,

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.

a „népköltővé” válásnak egy darabig maga is nagyon igyekezett megfelelni (S. VARGA, 2005, 513–570.). Az alábbiak ugyanakkor arra próbálnak rávilágítani, hogy az említett elemek milyen sok egyéb célt is szolgálhattak az egyes művekben. Annál is inkább, mert a hiedelmek olyan területét képviselik a folklórnak, s erre Arany János élete és pályafutása is példa lehet, amelyek nem, vagy nem csak népi jellegűek. A modern társadalmakban, nagyvárosi környezetben, az interneten vagy a kora újkori arisztokrácia soraiban éppúgy élnek vagy éltek olyan képzetek, amelyeket a hiedelem, illetve a mágia fogalma alá utalhatunk, mint Arany János korának mezővárosi gazdái körében.

Az Arany-művek értelmezői, különösen folkloristák a hiedelmekre utaló nyomok megjelenését olykor egyfajta muzealizációs törekvésként regisztrálják, elbeszélő költeményeit, balladáit folklorisztikai adattárként kezelik (pl. SOLYMOSSY, 1917). Az ilyen előfeltevéseknek annál is kevésbé felelnek meg Arany költeményei, mivel a folklór-szüzséket, sőt még olykor a motívumokat is alaposan átalakította, saját szövegvilágához igazította a szerző.² Visszakanyarodva a korábbiakhoz, ahogy az egyes, a művekben megjelenő mese- vagy történeti monda-szüzsék és motívumok esetében is nehéz meghatározni azok forrását, úgy az a hiedelemmotívumok esetében sem mindig tudható, a szóbeliség épp úgy szerepet játszhatott, mint az írásbeliség, s a legtöbb esetben a kettő együttes hatásával számolhatunk.

A hiedelemtudást Aranynál elsősorban a szülőhelyén gyerekkorában, ifjúkorában a szóbeliségből szerzett ismeretei táplálhatták. Emellett azonban ismerte azokat a korszakban már nyomtatásban is megjelent folklórgyűjtéseket, amelyekben hiedelemtörténetek is helyet kaptak.³ Ez esetben sem hagyhatjuk figyelmen kívül a populáris olvasmányokat, amelyeket Arany gyerekkora óta olvasott, s amelyek számos elbeszélő művének szüzsé-forrását jelentették (VOINOVICH, 1929, 14–22.; SCHEIBER, 1957, 1996). A korabeli ponyvanyomtatványok és kalendáriumok is gazdag tárházai a tévhiteknek, az elit és populáris mágiáról szóló írásoknak. A fentiek okán az egyes hiedelem-szüzsék és motívumok konkrét forrásának, előképeinek megtalálása szinte lehetetlen. Azokat az eseteket, ahol írott előzményekkel – többnyire ponyvai, kalendáriumi adatokkal – számolhatunk egy-egy Arany-mű kapcsán, a kutatás korábban már feltárta, s az egyes művek kritikai kiadásai is többnyire rögzítették azokat. A többi esetben feltehetően örök kérdés marad az egyes hiedemelemek származása.

² Arany szüzsé-faragásaira lásd pl. Szilágyi Márton monográfiájának ballada-fejezetét: SZILÁGYI, 2017, 225–263.

³ Mindenekelőtt Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiáját*. Erről később bővebben.

Mire valók a hiedelmek?

A szájhagyományban élő vagy a közelmúltig még élt hiedelemtörténetek két világ határán, az égi és a földi, a tapasztalati és a transzcendens közötti keskeny mezsgyén játszódnak. A hiedelemtörténetekben hiedelemlények, például lidércek, ördögök, boszorkányok, táltosok, garabonciások alakítják a főszerepet, akik a túlvilág követői, s a földiek számára közvetítik az övéik üzenetét. Többnyire valamilyen különleges időszakban, például éjfélkor, karácsony éjjelén, esetleg megváltozott tudatállapotban, amilyen az álom, a révület vagy a tetszhalál, jelennek meg az embernek, és hajtják végre küldetésüket (Pócs, 1983). A túlvilágról visszatérő vagy a túlvilági erőkkel kapcsolatot tartó hiedelemlények a legjobb esetben is ambivalensen viselkednek. Sokkal több ártalmas cselekedetet hajtanak végre, mint segítőt, bár az utóbbira is van sok példa. Összességében azonban elmondható róluk, hogy kiszámíthatatlanok, megjelénésük gyanút, ijedelmet kelt.

A hiedelmek szövegiségükben ragadhatók meg: azáltal léteznek, hogy valaki beszél róluk, megfogalmazza őket. A szövegek formája ugyanakkor nem rögzített, a rövid elbeszélések nagy változatosságot mutatnak. A legtöbb hiedelem elbeszélése nem túlzottan kimódolt, kerek történet, ún. *fabulat*, hanem többségük *dite* vagy *memorat*, amelyek magukon viselik az élményszerűséget, az elbeszélő megindultságát, többnyire szaggatottak, töredezetek.⁴ A hiedelmek imaginárius mivoltát bizonyítja, hogy a bennük szereplő lények legtöbbször arctalanok, a *lidércet* vagy a *szépasszonyt* senki nem tudná lerajzolni, mert a valóságban senki nem látta. Az antropomorf vagy zoomorf hiedelemlények ábrázolása is bajos, hiszen a nekik tulajdonított cselekedetek, például az átváltozás képessége is csak az elbeszélő gondolataiban létezik.⁵

A hiedelemvilágot és a vallást nem ellentétkekként kell felfogni, hanem komplementer területekként, a hiedelmek ugyanis pont azokhoz a problémákhoz próbálnak meg valamiféle támaszt nyújtani, amelyekhez a tételes vallások, azok világképe és morális felfogása már nem ad elég fogódzót, illetve a vallásos magyarázat nem elégséges a hívek számára. A hiedelmek nagy változatosságot mutatnak felekezeti, valamint földrajzi értelemben is. A lokális hiedelemtudás és a hivatalos vallás helyben gyakorolt változatának szintéziséből létrejövő formákat *helyi vallásnak* nevezi az utóbbi évek szaktudománya (Hesz, 2008).

⁴ A kategóriákat Carl Wilhelm von Sydow alkotta (1948). Lásd erről még NAGY, 1988.

⁵ Ez persze nem tartja vissza a hollywoodi filmrendezőket attól, hogy változatos formában jelenítsék meg a hiedelemlényeket.

A hiedelmek igazi *aktívan kollektív* alkotások, vagyis egy közösség hiedelemtudását nagyrészt az adott közösség minden tagja ismeri, és jelentős részüket reprodukálni is képes – szemben mondjuk a mesével, amelyet passzívan kollektívnak tekinthetünk, hiszen előadóik specialisták, a közösség tehetséges tagjai (vö. BOGATIRJOV, 1986). Azonban a közösség minden egyes tagja kialakíthatja a saját, személyes szükségleteinek megfelelő hiedelemtudását, vagyis akárcsak az anyanyelvéből, azokat az elemeket tartja meg és használja, jelen esetben meséli újra, amelyek az ő élethelyzetének, életformájának stb. megfelelnek.⁶

A fent elmondottak együttesen eredményezhetik, hogy a hiedelmeknél nehéz kitartóbb, hosszabban fennmaradó folklór-jelenséget találni. A régies képzetek eltűnésével újabbak keletkeznek, ilyenek az ún. modern mondának – közismeretebb angol terminussal *urban legend*nek – nevezett műfaj képviselői, amelyek az írott sajtótól kezdve a hálózati kommunikáció csatornáin keresztül sokféle hordozón terjedhetnek.⁷

A hiedelem-elbeszélés belső látás, képzelet, intuíció teremtménye, a szorongás és a kételyek, gyötrődések, konfliktusok feloldásának, kibeszélésének terepe. Ezért a hiedelem-elbeszéléseket lehetséges metaforikusan is értelmezni, az emberi szenvedés, kiszolgáltatottság, lelki sérülések, örület, gonoszság, kegyetlenség, irigység, hiúság metaforáiként.

A hiedelemvilág olyan része a folklórnak, amely meglehetősen rejtőzködő, nehezen megfogható. Mivel a szövegek töredezettek, s a cselekmény is sokszor bizarr, visszataszító, az emberi gonoszság, a hátsó szándékok, a tudatalattiban rejtőző indulatok világába kalauzol, s általában nem ad megnyugtató választ a felmerülő kérdésekre, esztétikai kategóriákkal nehezen írható le. A fentieknek tulajdonítható, hogy a 19. században még nagyon kevés hiedelemadat gyűlt össze, a korszak írásbeliségében kevés ilyen történet lelhető fel. (Bár ebből a szempontból a korabeli sajtótermékek feltárása még előttünk álló feladat.) A hiedelemvilág kutatása csak a 19–20. század fordulóján indult meg, a nagyszalontai gyűjtést is koordináló Szendrey Zsigmond, illetve fia, Szendrey Ákos jóvoltából. Az első rendszeres hiedelemszöveg-gyűjtések a 20. század közepére tehetők. A hiedelmek kutatása a 19. században még szinte kizárólag a mitológia-re-

⁶ Ezzel kapcsolatban nagyon tanulságos Keszeg Vilmos tanulmánya, amelyben egy apa és leánya vallásos képzeteit és hiedelemelbeszéléseit veti össze. A két, azonos településen, azonos családban élő személy tudása mennyiségi tekintetben szinte megegyezik, mindketten gazdag ismeretekkel rendelkeznek a témában, ugyanakkor a két narratívamező szinte alig fedi egymást (KESZEG, 1991).

⁷ A hagyományos hiedelemvilág és a modern mondák közti hasonlóság, illetve folytonosság kimutatása adja a gerincét a modern monda témájáról írott egyik első monográfiának (DÉGH, 2001).

konstrukciós törekvésekhez, illetve az ősvallás iránti érdeklődéshez kapcsolódott. Ezt a hagyományt az időközben intézményesülő folklórtudomány nehezen tudta maga mögött hagyni még a 20. században is.⁸

A köztes létezés, a totális fikcionalitás, a közösségi jelleg, valamint az emberi természet sötét oldalának reprezentálása egyaránt fontos Arany költészetében is. Ahhoz, hogy ezeket ábrázolni tudja, önálló világokat hozott létre elbeszélő műveiben, földtől-égtől elvonatkoztatva, ennek megteremtéséhez pedig gyakran hívta segítségül hiedelemtudását.

A halál, az elmúlás kérdése Aranyt egész életén át foglalkoztatta, folyamatosan újrafogalmazta kételyeit a feltámadással, a halál utáni élettel, illetve az elhunytakkal való kapcsolattartás lehetőségeivel összefüggésben (DÁVIDHÁZI, 2017). Élete egy bizonyos szakaszában családja körében találkozott a spiritizmussal, az asztaltáncoltatással, bár a nyugat-európai és észak-amerikai modern mágia varázsa hamar elillant (lásd TARJÁNYI, 2002, 174–180.; VOIGT, 2017). Ennek emlékét őrzi *A kép-mutogató* című vers egyik jelenete is:

Asztal-írás ötvenhatban
Vala itt-ott még divatban;
Kisdéd asztal egyik lába
Író-eszközt rejt magába:
 A körül sereglének,
Azzal írnak másvilági
 Láthatatlan szellemek.

Szép ajak mond: „Gróf úr nem mer
Szóba állni a szellemmel.”
Gróf mosolygva asztalhoz nyúl,
Csak érinti: asztal indul,
 Szalad ujja közt az ón,
S a papírra ez van írva:
 Ismert kézzél: „Én, Verón.”
 (ARANY, 2003a, 498.)

A hiedelmek, akár kiérlelt mondaszöveggént (fabulat) fogalmazódnak meg, akár dite vagy memorat formájában, nehezen tipologizálhatók szűzsé szinten. Sokkal inkább segíti a rendszerezést és az eligazodást a kutató számára a motívumok szintjén való gondolkodás, annál is inkább, mert az egyes motívu-

⁸ Új megvilágításba helyezi a kérdést KESZEG Vilmos (1999) tanulmánya.

mok kontaminálása szinte végtelen lehetőségeket rejt. Így a típusokba való rendszerezés nem képzelhető el kétdimenziós formában, ahogyan a népmese- vagy zenei dallamkatalógusok (típusmutatók) megjelenítik azokat, hanem inkább háromdimenziósan ábrázolható, s leginkább digitális módszerekkel.⁹ Az Arany-művekben megjelenő hiedelemelemek sem szűzsé-ihletek vagy szöveg-ihletek, hanem *motívum-ihletek*nek nevezhetők.¹⁰ Egységes hiedelemkör nem bontakozik ki belőlük, azokra csak utalnak, arra számítva, hogy az olvasók egy része ismerheti a teljes hiedelemvilágot, amelyet adott motívummal igyekszik előhívni olvasójában a szerző.

Földtől, égtől elszakadva – a hiedelmek egyik szereplehetősége Arany balladáiban

E dolgozat nem elsősorban a balladai szöveguniverzum hiedelem-összetevőinek vizsgálatára vállalkozik, egyfelől ez a terület mind irodalmi, mind a folklór előképek szempontjából többszörösen feltárt, másfelől különösen az utóbbi időben, így az Arany bicentenárium kapcsán megjelent munkákban is nagy hangsúlyt kapott. Az utóbbi tíz évben megjelent tanulmányokban merőben újszerű kép rajzolódik ki az Arany-balladák világlátását, morális felfogását illetően.¹¹

E tekintetben Milbacher Róbert Arany balladáinak tragikumfelfogását elemző könyvfejezetét tekintem irányadónak, amelyben a szerző megpróbálja leválasztani a másfél évszázadra hozzánőtt Greguss Ágost-féle tragikum-elméletet Arany János balladáiról (MILBACHER, 2009, 199–223.). Ezzel nagy szolgálatot tesz a folklór kutatóinak is, hiszen az Arany-balladákra kialakított tragikum-elmélet nagyban befolyásolta a népballadák értelmezését is, még ha a Greguss által kialakított kategóriarendszer még annyira sem illik a szóbeliségben élő balladákra, mint az irodalmiakra. Milbacher Róbert a balladákat az emberi lélek legmélyén lakozó sötét erők megjelenítőiként értelmezi, bennük nem a klasszikus, Arisztotelésztől eredő tragikum-fogalom, a bűn és bűnhődés szabálya, hanem a teljes kiszámíthatatlanság és fékezhetetlenség szabály-

⁹ Erről a kérdésről széles kitekintésben lásd LANDGRAF, 2006.

¹⁰ Folklór-szövegihletekről lásd CSÖRSZ, 2017a, b, c, valamint Csörsz Rumen István és Szilágyi Márton kötetünkben olvasható tanulmányait (CSÖRSZ, 2018; SZILÁGYI, 2018).

¹¹ Ebből a szempontból az *Ágnes asszony*, az *Ünneprontók*, a *Tengeri-hántás*, a *Vörös Rébék* és a *Tetemre hívás* kerül leggyakrabban szóba. Az utóbbi időben *A hamis tanút*, valamint a népmesei ihletésű *Bor vitézt* emlegeti még a kutatás. Itt nincs mód ezeknek a műveknek a részletes elemzésére.

talansága érvényesül. Milbacher szerint Arany legtöbb balladája téren és időn kívül, valamiféle átmenetiségben, esetleg az ember tudatalatti mélységeiben játszódik. Ezzel nagyon közel jár ahhoz, amit a hagyományos paraszti kultúrák a hiedelemlények átmeneti, a fizikális téren és időn, valamint a moralitáson kívüli létezéséről gondolnak. A hiedelemtörténetek szintén a normális élet téren és idején kívül zajló eseményeket sűrítene, amelyek során az emberek olykor vagy többnyire a hiedelemlényektől szörnyű kínzásokat kénytelenek elszenvedni, amelyekben a rosszindulat és a kiszolgáltatottság minden módzata megtalálható. Már e lények tevékenysége is értelmezhető metaforikusan, vagyis ők valójában az emberek egymás ellen elkövetett gaztetteinek megszemélyesítői, tehát nem saját jogon olyanok, amilyenek.¹²

Arany balladáinak jelentős része ezt a helyzetet, az emberi természet sötét oldalának való kiszolgáltatottságot, végső soron a Gondviseléstől való elhagyatottságot rögzíti. Ebből a szempontból elemzett néhány, a nemzeti kánonban, valamint a középiskolai irodalomtanításban fontos helyet betöltő balladát Szilágyi Márton is, aki szerint az Arany-balladák fő szervező elve, egyúttal műfaji sajátossága a „démoniség ábrázolhatóságának dilemmája” (SZILÁGYI, 2017, 226.).

A közelmúltban látott napvilágot Korompay H. János azon tanulmánya is, amely az álom mint köztes létezés szerepét értékeli Arany néhány lírai alkotásában, ami lehetőséget teremt arra, hogy elgondolkodjunk azon, milyen jelentősége van ebben a költészetben a megváltozott tudatállapotoknak, az álomnak mint a jelenlét és az eltávolodás, a lét és a nemlét közti sávnak, ami tovább szélesíti az átmenetiség dramaturgiai lehetőségeiről való ismereteinket Arany műveiben (KOROMPAY, 2018).

A fenti tanulmányok egyaránt elősegítik az alább kifejtendő jelenségek jobb megértését is. Közelebb hozzák az olvasót ahhoz az archaikusnak, mágikusnak stb. tekintett világképhez, amely akarva vagy akaratlanul Arany művészetének szerves részévé vált.

Az alábbiakban néhány olyan mű elemzése következik, amelyek sokféle hiedelemelemet tartalmaznak. A példák némileg önkényesek, számos más alkotás is értelmezhető volna e szempontok alapján. A döntést a szubjektív, ízlés- és érdeklődésbeli szempontok mellett az is indokolta, hogy jelen dolgozat két egymástól jól elkülöníthető típus megjelenítésére vállalkozik.

¹² Ezt az átmenetet testesítik meg az antropomorf hiedelemlények, leginkább a boszorkányok, akik valós személyek természetfeletti képességekkel megáldva, lásd Vörös Rébék történetét. A táltos, garabonciás, néző, látó stb. is valós személyek, de kevésbé kártékonyak, mint a boszorkányok.

Mitológiák és Mythológiák

Az archaikusnak vagy népinek nevezett hiedelemtudást Aranynál elsősorban mitológiarekonstrukciós kísérletek hatósugarában szokta regisztrálni az értelmezői hagyomány, vagyis Arany János azon epikus műveiben – pl. *Buda halála*, *Keveháza* –, amelyekben a szerző a nemzeti eposz megalkotására tett kísérletet, vagy amelyeket az utókor akként olvasott. Ezekben a munkákban Arany egy már létező hagyományvonalba illeszkedett, amely a 18. század végétől lényegében az evangélikus Cornides Dániel latinul írott ősvallási munkája, valamint a hun témájú, jezsuita latin eposzok óta formálódott, s a 19. század elejétől már magyar nyelvű eposzokban és eposztörédekben is testet öltött (CORNIDES, 1971; SZÖRÉNYI, 1993, 69–122.; 1999; CSONKI, 2015). Kis túlzással ugyan, de ebbe a sorba illeszthető Ipolyi Arnold ősvallásról írott szintézise, a még a címében is Grimmeket követő *Magyar Mythologia*, amelyből Arany maga is sokat merített (SZÖRÉNYI, 2002).

Ipolyi elsősorban recens szóbeli adatok alapján dolgozott, de emellett egy sor olyan, korábban szépirodalmi művekben, főként eposzokban megfogalmazott képzetet emelt mitológia rekonstrukciójába, amelyeket a magyar néphit soha nem ismert, legalábbis a 19. században bizonyosan nem. E képzetek „újra mitologizálását” hajtotta végre, a végeredményből utólag újabb eposzok sarjadtak. Ennek oka, hogy Ipolyi eredetileg a Kisfaludy Társaság 1846-os mitológia rekonstrukciós pályázatára akarta benyújtani művét, ahol határozottan megszabták a kereteket, ezek pedig főként az eposz igényeinek rendelték alá a mitológia iránt támasztott elvárásokat. Szigorú szabályokat írtak elő, amelyeknek a néphit elemek nem minden esetben tudtak megfelelni, Ipolyi így kénytelen volt fantáziája és irodalmi minták alapján kiegészíteni a konstrukció hiányosságait.¹³ Ipolyi az első a korban, aki az ez idő tájt kissé marginálisnak számító kifejezési formát, a hiedelmeket szisztematikusan gyűjtötte, illetve gyűjtette. A belőlük létrehozott alkotása, a *Magyar Mythologia* poétikai keretbe, az eposz és az eposzhoz szükséges mitológia és ősvallási rekonstrukció keretébe illesztette a magyar parasztemberek démonokról, manókról, ördögökről szóló, s egyébként az irodalmi közélet számára tisztátalannak számító történeteit. Ezzel egyúttal át is esztétizálta azokat, s így alkalmassá váltak az eposzi mitológiába illesztésre.

Nem hagyható figyelmen kívül Arany hun-történeteiben a nagy elődök, mindenekelőtt Vörösmarty Mihály hatása sem. Ugyan Arany nem mondható

¹³ A pályázati kiírást lásd: *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 1846, 44–46. A pályázati kiírásnak Ipolyi művére gyakorolt hatásáról: Pócs, 1982, 197–198.

a Vörösmarty-epikában megfogalmazódó mitológiai konstrukció közvetlen folytatójának, de azért néhány alappilléren megegyeznek, például a közép-pontba állított, hangsúlyozott istenség képzetében (Vörösmartynál Hadúr, Aranynál az öreg Isten, időnként a Hadak Ura). „Arany a hagyományos isteneket és a tündér-csőcseléket mellözi *Buda halálában*, tisztán emberi indító okokra építi művét és csak Hadúrt szerepelteti. A csudaszarvas története már az eposzban is mint monda szerepel, Ármány pedig csak mint Attila visiója tűnik fel és el.” (RIEDL, 1887, 190.)

Az utóbbi két évtizedben számos remek elemzés látott napvilágot a *Buda halála* szerkesztésmódját, politikai mondanivalóját, transzcendenciáját stb. illetően, amelyek egészében kívánják vizsgálni a művet, egy-egy nagyobb koncepció alá rendelve. E sokoldalú érdeklődés és a számos új szempont mind a mű időtállóságát, aktualitását bizonyítják. A legfrissebb elemzések abban megegyeznek, hogy nem az eredeti célt, a nemzeti eposz megírását kérik számon, hanem a mű drámaisága felől, a benne megjelenített – s akár nemzeti apológiává is tágítható – konfliktusok irányából értelmezik azt (BLASKÓ, 2000; IMRE, 2005b; S. VARGA, 2012; TAKÁTS, 2017; SZILÁGYI, 2017, 167–182.). Ilyenformán Arany alkotása nem eposzként értelmeződik, hanem mint nagyon is valós emberi konfliktusokat érintő elbeszélő mű. Benne az ember és a transzcendens világ közti kapcsolat válsága, olyan emberi gyarlóságok, mint az önzés, nagyravágyás akár egész társadalmakat érintő hatása jelenítődik meg, vagyis modern, illetve köznapi problémák, amelyeket az alkotás majdhogynem a realizmus igényével tárgyal.¹⁴

Az *eposz – nem eposz* kérdéshez visszakanyarodva, az eposzi gépezet egy részéhez, a mitikus világ és világbép létehez, pontosabban diszfunkcionális jelenlétéhez, továbbá intertextuális kapcsolódásaihoz következik néhány apró észrevétel az alábbiakban. A mű és a hiedelemvilág kapcsolatáról részletesen értekezett már Riedl Frigyes is, elsősorban antik mintákat fedezve fel a műben, valamint a *Nibelung-ének* erős hatását, emellett azonban minden a szájhagyományban is megtalálható elemet, amely a műben megjelenik, közvetlenül a szájhagyomány hatásának tartott (RIEDL, 1887, 191–202.). Nagy valószínűség szerint ebben a munkájában Aranynak nem sok kapaszkodót nyújtott a szóbeliségből származó hiedelemtudása. Az itt megjelenő lények és tetteik sokkal inkább könyvűiek, mint más elbeszélő műveiben.

¹⁴ A műnemi, illetve műfaji probléma már Riedlnél és Voinovichnál is megjelent, még ha villanásszerűen is. Riedl Frigyes a műbeli jellemek megrajzolásában, illetve a jelenetek bensőségességében a modern regény előzményeit látta, emellett a mű tragikumát emelte ki (RIEDL, 1887, 189.; idézi VOINOVICH, 1938, 134.); Voinovich a mű párbeszédes szerkezetében, jelenetszerűségében pedig a drámaiságot (VOINOVICH, 1938, 130.).

Arany tehát egy sokszorosán irodalmiasított, de népinek tételezett tradíció elemeit kívánta beépíteni saját narratívájába, főként Ipolyira alapozva (SZÖRÉNYI, 2002), ám ez nem mindig sikerült résmentesen. Mondhatni a „mythologikus” hagyomány itt-ott recseg-ropog az eposzban, nem illik oda szervesen, esetlennek, vagy esetlegesnek hat. Olyan érzés is támadhat az olvasóban – s ez alól talán csak a *Rege a csodaszarvasról* című rész kivétel –, hogy az öreg Isten mellett a szereplők java része, így Ármány, a manók és más lények említése csak valamiféle kötelező feladat a szerző számára, amivel egyfelől tiszteleg a nagy elődök előtt, másfelől csupán saját elbeszélésének díszletét kívánja megteremtteni. Fakadhat ez abból is, hogy a mintaképül szolgáló Ipolyi maga sem tudott minden hősének konkrét szerepet szánni mitológiájában.

A mitológiai utalások legtöbbször külön versszakokban kapnak helyet, kisé megbontva az elbeszélés menetét:

Az öreg Istennek adassék tisztelet,
Ki hadszekéren jár magas felhők felett,
Megűzi a rosszat lángtollú nyilával,
Jókra viszont jót ad két teli markával. (Első ének, 11. vsz., ARANY, 2003b, 658.)

A leginkább motivált, cselekménybe vont alakja az *öreg Isten*, akivel Aranynak azt a paradoxont is fel kell oldania valahogy, s ez szintén sok évtizedes probléma a magyar irodalomban, hogy a magyarok ugyan többistenhívők lehettek, s az eposzok által mozgatott mitológiák pedig sokféle istenképzetet tartalmaznak általában, de azért mégiscsak volt valamiféle előzetes ismeretük a monoteizmusról is. Ezt már Cornides Dániel is rögzítette, számára evidencia volt, hogy a magyarok egy, s igaz istent ismertek, tagadta a bálványimádást, valamint a „hamis istenek” tiszteletét (CORNIDES, 1971, 19–22.). E paradigma azután az egész 19. századon végigvonul, nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy a témát tárgyaló személyek között sok volt a papi személy (Cornides mellett Pray György, Dugonics András, Ipolyi Arnold is). Az öreg Isten is inkább passzív, mint aktív szereplő, hiszen a konfliktusok lényegében a két főszereplő, illetve párjaik között zajlanak, vagyis Buda és Etele, valamint látszen Gyöngyvér és Ildikó között, rajtuk kívül egyedül Detre aktív a történet alakításában. A többi alak lényegében statisztá a drámában, lett légyen szó égi vagy földi figuráról.

Arany számára talán nem is a teológiai-mitológiai szempont az érdekes, sokkal inkább az, amit S. Varga Pál a transzcendenssel való kommunikáció fogatékosságaként ír le. A szereplők nem értik, vagy nem akarják érteni az

égiek üzenetét, amivel saját végzetük beteljesedését segítik elő. Vagyis Arany a műben ember és istenség viszonyát látja fogyatkozottnak, töredezettnek, aminek ellenpontjaként értelmezhető a *Rege a csodaszarvasról* című fejezet, amely a transzcendenssel való viszony idilli állapotát mutatja, egy valaha volt teljességet (S. VARGA, 2012, 12–19.). E gondolatmenetbe is illeszkedve, a mű mitológiai világának töredezettsége, esetlensége tudatos szerkesztési, poétikai eszközként is felfogható, amely Arany azon látens koncepciójának része, amellyel e műve nem bevezetés az eposz világába, hanem inkább kivezetés abból, a regény vagy a dráma felé.

Az égi és földi világ közti közvetítésre hivatott személyek minden vallásban léteznek: a beavatottak, papok, lelkészek, mediátorok feladata az emberek és az istenség közti kapcsolat kiépítése. Ezt a szerepet Arany a műben *Tordának*, a táltosnak szánja. A táltos mint az ősi magyar vallás papja Ipolyi leleménye, ő igyekezett a néphit táltosát először papként beállítani (IPOLYI, [1854] 1987, 447–454.). A hiedelemvilág égiek és a túlvilágiak közt közvetítő, álomban, önkívületben, akár állatalakban ellenséges erőkkel viaskodó táltosának papként való azonosítása Ipolyi és Arany művének köszönhetően toposzá vált a magyar irodalomban, később a néprajzi irodalomban is.¹⁵ A karakter mégsem elevenedik meg túlságosan, nem kap jelentős szerepet a műben. Többnyire áldozatbemutatókon, egyéb szertartásokon vesz részt, de azon túl, hogy vallási vezető, sokat nem tudunk meg róla, s dramaturgiai szerepe is csekély. A vérszerződés jelenetben például ő végzi el az érvágást:

Onnan imás szókkal ősz Torda levette,
Előbb Buda karján ereit pedzette,
Aztán Etelének szögze hegye fényét,
Vére ugyan verte a gyula edényét. (Első ének, 27. vsz., ARANY, 2003b, 660.)

Arany a táltosokat ismerhette akár a szájhagyományból is, hiszen e hiedelemkör az Alföld keleti felében, a Felső-Tiszavidéken, valamint a Hajdúság és Bihar területén volt a legerőteljesebben jelen a néprajz által belátható időben (KODOLÁNYI, 1945; FERENCZI, 1981). Ha volt is szájhagyományból vett ismerete, azt nem alkalmazta ebben a műben, szigorúan ragaszkodott az irodalmi előképek által lefektetettekhez.

¹⁵ Gondolhatunk Szörényi Levente és Bródy János rockoperájára, az *István, a királyra*, ahol szintén Torda, a táltos a pogány vallási vezető. A zenemű alapjául Boldizsár Miklós *Ezredforduló* című drámája szolgált. Lásd BOLDIZSÁR, 1990. A néprajzban a 19. század végén terjedt el az a nézet, mely szerint a táltos a magyar ősvallás sámánja volna. A téma legfrissebb összegzése: PÓCS, 2017.

A hiedelemvilág ott jelent közvetlen és igazán hathatós segítséget Aranyinak, ahol az a szöveguniverzum megteremtésében is támogatást tud nyújtani neki, a mesék, mondák világa olyan teret hoz létre a számára, amivel földtől-égtől el tudja vonatkoztatni művét. Szilágyi Márton írja Barta János tanulmányára támaszkodva *A nagyidai cigányok* kapcsán, hogy abban a szerző egy nem valós helyszínt teremt a nem valós cselekmény lebonyolításához, többszörösen jelezve, például a legfontosabb jelenetek álomszerűsítésével, hogy nem a valóságos Nagyidán, nem hűsvér cigányok körében, hanem fiktív világban, az anekdoták világában jár az olvasó (BARTA, 1983; SZILÁGYI, 2017, 145.). Hasonló fedezhető fel a *Buda halála* bevezető versszakainak egyikében is, ahol a szerző a földi világból a tündérek világába, a föld és az ég közé telepíti Etele városát.

Tündér palotának bizonyára hinnéd,
Melyet a fúvó szél tovalehel innét;
Mintha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosan áll s cifrán: a pusztá virága. (Első ének, 5. vsz. ARANY, 2003b, 657.)

Ez a passzus és még néhány környező versszak arra enged következtetni, hogy Arany a Budáról szóló történetet is valamiféle átmeneti sávba, a valóság és a képzelet közé kívánta helyezni. Áttételesen ez úgy is értelmezhető, hogy a rögzített, irodalmi mitológiák és professzionális eposzok, valamint a népi képzeletvilág közti sávba szánta azt; hogy olyan univerzumot kívánt teremteni, amely sem egyik, sem másik területhez, sem az irodalom szabott szabályaihoz, sem pedig a múlt imaginárius előadásaihoz nem akar kapcsolódni, hanem egy teljesen új minőséget képvisel.

Ördögök és démonok

Azokban az esetekben, amikor Aranyt nem a nemzeti eposz megírásának vágya hajtotta, egészen más módon nyúlt a hiedelemlényekhez, s az általuk képviselt képzetekhez. A hiedelmek színre léptetése Arany számára nem a hit, sokkal inkább a kételyek megfogalmazásának terepe. A kétely itt nem elsősorban a transzcendenssel, hanem az emberi lélekkel, annak irányíthatóságával, az emberi indulatok és érzelmek kiszámíthatóságával szemben fogalmazódik meg. Az e szempontból sokat elemzett balladák mellett ott is megfigyelhető a jelenlét, ahol az ember kevésbé keresné.

A Jóka ördöge című verses mese – *Pórrege* – Arany ritkán és keveset elemzett művei közé tartozik.¹⁶ Az utóbbi évszázadban lényegében csak gyermeknek szóló feldolgozásokban, például mesejátékokban, bábjátékokban, valamint olvasókönyvekben lelhetünk rá. Másodsorban Arany pompás humorának, nyelvi játékosságának bizonyítékeként került terítékre, illetve egyes szípkáik szállóigeként élnek tovább.¹⁷

Nincs oly rossz, aminek huzamos időig
Az emberi állat neki nem törődik:
De a Júdit asszony úgy intézte sorját,
Hogy soha *két ízben* ne mondjon egyformát,
Hanem váltogassa mind szavát, mind tettét:
Más-más lében adja fel a szedteveltét:
Ha ma borssal adta, holnap paprikáson,
Egy napon ecettel, tormával a másón; (ARANY, 2003a, 933.)

Arany életművének kontextusában, valamint a hiedelmek felől közelítve elképzelhető a műnek más olvasata is. A házastársak közti erőszakról szóló, egyúttal az elnyomásról és önkényeskedésről írott parabolaként is értelmezhető az elbeszélő költemény. Ezúttal az emberi lélek legmélyebb bugyraiban rejlő ellentmondások nem a tragikum mezején, nem a visszajáró szellemek világában, még csak nem is a balladák teremtette sejtelmességben, hanem a humorban és a nyelvi játékban öltönek testet.

A mű hiedelemelemeit feltehetően szájhagyományból vagy populáris olvasmányokból vette a szerző.¹⁸ (Ipolyi műve *A Jóka ördöge* keletkezése idején még nem volt kész.) Előjáróban ide kívánczik, hogy a népi hiedelemtörténetekben és mesékben meglehetősen sokféle ördöggépzet jelenik meg (lásd pl. Pócs, 2002). Kimutathatóan az egyház, így a szószékről elhangzó prédikációk, az ájtatos olvasmányok, valamint a boszorkányperek vádbeszédeinek is tulajdoníthatóan létezik egy alvilágias, gonosz ördöggépzet, de ugyanakkor ismert a *fődi ördög* is, amely segítő szellem attribútumokkal rendelkezik, s a gazdájának különféle szolgáltatásokat teljesít (FRAZON, 1999). Megint más szint képvisel a palettán a tréfák, anekdoták rászédett ördöge, akiből az emberek csúfot üznek

¹⁶ A műről lásd VOINOVICH, 1931, 93–100.

¹⁷ A kortársi recepcióban például, lásd Salamon Ferencnek Arany korai elbeszélő költeményeit méltató írását, amely eredetileg a *Budapesti Hírlapban* jelent meg folytatásokban, 1856-ban: SALAMON, 2018, 427–429. A mai szerzők közül ADAMIKNÉ JÁSZÓ, 2017.

¹⁸ A populáris kultúrából vett párhuzamokhoz: *A házastársak veszekedése* címmel jegyzett közköltészeti zsánerrel való konkordanciákat lásd CHIKÁNY, 2018a, 39–96.

(lásd RÖHRICH, 1966; MNK 5, 1985).¹⁹ A korabeli Bihar vármegyei és hajdúsági hiedelemvilág megismeréséhez segítenek közelebb azok a kutatások, amelyek az Arany születése előtt még néhány évtizeddel is zajló debreceni és bihari boszorkányperek társadalmi, mentalitástörténeti és néprajzi tanulságait összegzik.²⁰

A rászedett vagy *ostoba ördög mesék* címen ismertté vált mesei alműfajba vagy tematikus csoportba tartoznak azok a szüzsék is, amelyekből *A Jóka ördöge* alapjául szolgáló típuskombináció létrejött.²¹ A 19–20. század fordulóján végzett tárgytörténeti kutatások már feltárták, hogy egy egész Euráziában elterjedt mese-, pontosabban tréfa-, illetve anekdota-típusról, még pontosabban két, esetleg három típus kontaminációjáról van szó, amelynek egyik része már különböző középkori indiai mesegyűjteményekben is megtalálható volt, másik részének, illetve a típuskombinációnak is számos közel-keleti, balkáni és észak-európai párhuzama volt már akkor is ismert (ZLINSZKY, 1899). Zlinszky Aladárhoz képest nagyon szerencsés helyzetben vagyunk, mert számos kézikönyv áll a rendelkezésünkre a típuskombináció beazonosításához, valamint a párhuzamok megtalálásához. A történet főként az írásbeliségből ismert, az arab és héber hagyomány mellett az európai reneszánsz irodalomból, például Niccolò Machiavelli is feldolgozta, s a barokk prédikációs exemplumok között is megtaláljuk.²² A *Magyar népmesekatalógus*ban található szóbeli adatok is többnyire közvetlen írásos előképekre mutatnak.

¹⁹ Érdemes itt felhívni a figyelmet arra az észrevételre, amelyet Lutz Röhrich tett az ostoba ördög mesék kapcsán. Véleménye szerint eredetileg a régi germán mitológia lényei voltak ezeknek a történeteknek a főszereplői, a kereszténység fokozatosan kiszorította e képzeteket, s homogén ördöggéppzettel helyettesítette az egykor sokféle mitikus lényt (RÖHRICH, 1966, 219–220.).

²⁰ Az utolsó debreceni boszorkánypert 1759-ben, 58 évvel Arany János születése előtt zajlott. Lásd KRISTÓF, 1998, 218. A boszorkányperek alapján megismerhető helyi hiedelemtudásról uo. 89–113. A tájegység boszorkánypereiről írott monográfia nem terjed ki a Hajdú kerület önálló közigazgatási egységének peranyagára, ahová Nagyszalonta is tartozott, azonban a bihari és hajdúsági régió a későbbi kutatások alapján néprajzilag meglehetősen homogénnek mondható, így a debreceni és bihari perekből lehet következtetni a hajdú területek hiedelemvilágára is.

²¹ A *Magyar népmesekatalógus* vonatkozó kötete ismerteti az AaTh 1164 + 1164D, *A gonosz asszony a gödörben* + *Az ördög ajándéka* típusok, illetve a típuskombináció szóbeli változatait, ez az a két szüzsé, amelyek *A Jóka ördöge* gerincét adják (300–311). A katalógus szerkesztője *A Jóka ördögét* külön is tárgyalja, s azt az AaTh 1351A* számú, *Az elveszett nyelv* című típussal való hármas kontaminációként írja le (MNK 5, 1985, 415., vö. MNK 7/A, 1986, 36–37.) *Az elveszett nyelv* című típussal csak érintőleges az egyezés, a dacoskodó Júdit többnapos hallgatásai utalnak ilyesmire Arany János költeményében.

²² Főként irodalmi adatokat vonultat fel az *Enzyklopädie des Märchens* szócikke: MOSER-RATH – WOLF, 1979. A típus szóbeliségből ismert változatainak legújabb nemzetközi áttekintését lásd UTHÉR, 2004, II, 56–57.

A történetet „A gonosz nő és az ördög” címmel Arany a *Társalkodó* 1842-es vagy a győri kalendárium 1844-es évfolyamában olvashatta (AJÖM III, 1952, 229.).²³ A *Jóka ördöge* című elbeszélő költemény – pórrege – szintén egy kalendáriumban jelent meg elsőként, 1853-ban (AJÖM III, 1952, 330.). Miután ismerjük a közvetlen előképet, könnyen átlátható, hol épített be az eredeti történet szövevébe további elemeket Arany János, miként alakította kedve szerint az események fonalát. Már a címválasztás is árulkodó, hiszen a gonosz nő helyére Aranynál a férj, Jóka lép, s a birtokos szerkezettel lényegében nem is ő, hanem maga az ördög válik főszereplővé. Mint látni fogjuk, az ördög és az ördöngös asszony figurája pedig folyamatosan egymásba játszik, ezzel is fokozva a műben rejlő kétértelműségeket. Ahhoz, hogy az ördög minél elevenebb, mintegy húsvér alak legyen, a folklór egy sor kifejezési formáját – szándékosan nem írok e helyen műfajt – hozza játékba a szerző.

Az ördög többnyire a gonoszság, de nem a földöntúli, alvilági, hanem az emberi gonoszság tükrözője Aranynál. Az ördög a szó szoros és átvitt értelmében is kulcsszereplő, hiszen a költemény elbeszélője folyamatosan azzal a dilemmával játszadozik, hogy vajon ki a rémesebb teremtmény, Júdit asszony, avagy az ördög, hogy ki Jóka ördöge, az őt valójában segítő pokolbéli Belzebub, vagy a folyamatosan gyötrő feleség. Mikor az ördög fizikai (?) valójában először feltűnik a színen, Jóka ezekkel a szavakkal kommentálja a jelenséget: „Rosszabb már nem lehetsz, mint a feleségem:” (ARANY, 2003a, 941.). Az ördög szónak a köznyelvben is létezik átvitt értelmű jelentése, összesűrűsödik benne minden cudarság, megszemélyesítője ő mind az emberi rosszindulatnak, mind pedig az életet kísérő végtelen szenvedésnek. A remekül megírt szövegből nehéz eldönteni, hogy az ördög szó folyamatos, eltérő kontextusú emlegetésével valójában mire is céloz a narrátor, az európai kultúra késő középkori, kora újkori eredetű patás, fekete, rút szörnyetegére, esetleg a hiedelmek és más folklórműfajok egyéb ördögfiguráinak valamelyikére vagy egyszerűen az emberben rejlő gonoszságra, kiszámíthatatlanságra. Ezt a lehetőséget a szöveg mindvégig nyitva hagyja, illetve az ezzel való játék a szöveg lényeges szervező elemévé válik.

Az is folyamatos dilemmát okoz az olvasónak, hogy Júdit tényleg gonosz-e vagy esetleg valamiféle elmebaj kerítette hatalmába.²⁴ Az örületet Európában évszázadokon át ördögi/démoni megszállottság hatásának tulajdonították, s a köznyelv, különösen a zsurnalizmus nyelve napjainkban is gyakran utal erre: a depresszióban szenvedő, öngyilkosságot megkísérlő, lelki problémái elől

²³ A kalendáriumi adat újraközlése: SZILÁGYI szerk., 1983, 305–314.; a *Társalkodó*ban megjelent szöveg részletes szűzsé-leírását lásd: CHIKÁNY, 2018a, 92.

²⁴ Ezért az ötletért Török Zsuzsának tartozom köszönettel.

valamilyen szenvedélybe menekülő emberről azt mondják, írják, hogy „küzd a démonaival”. Júdit épp annyira lehet örületében öntudatlanul kiszámíthatatlan, mint tudatosan, szándékosan szeszélyes, s ebből fakadóan elviselhetetlen. Itt érdemes utalni ismét a balladákra, már a korai, nagykőrösi korszakban írott *Ágnes asszony* is a tébolyba menekül nyomasztó emlékei elől, nem is beszélve a *Walesi bárdok* királyáról; az elme megbomlása például a kései *Vörös Rébék*-ben is tetten érhető, Pörge Dani is átmeneti elmezavar során követi el végzetes tettet.

Az ördög szó sokféle jelentésével, illetve az ördöggépzetek sokoldalúságával az első sorok között szembesül az olvasó, a szó már akkor feltűnik, amikor a szöveg bevezető fejezetében azt ecseteli a narrátor, hogy Júdit asszony kétes viselkedését Jóka nem tudja mivel magyarázni:

Mint ördöggötötte rokka, azt mivelte:

Ugyse tudja Jóka, *min én*, hogy mi lelte. (ARANY, 2003a, 934.)

Itt egy állandósult szókapcsolathoz vagy szóláshoz nyúl Arany, a nyelvben ugyanis sokszor az ördög minden rossz forrása, az elrontható és elrontott metaforája, vagyis ha valami vagy valaki nem működik, vagy túlzottan zavaros, kiszámíthatatlan a viselkedése, az az ördög tevékenységének tulajdonítható. Itt érdemes megjegyezni, hogy Aranyt erősen foglalkoztatta a nyelvben őrzött archaizmusok, a nyelv által hordozott régi tudás kérdése.²⁵ Ezt is főként az eposz problematikával kapcsolatban konstatálja a szakkutatás, de elképzelhető, hogy más alkotásokban is számol a költő ennek lehetőségével.

A verses mese előképéül szolgáló elbeszélés betét epizódjában, amikor is az ördög bolha képében bújik a királylány fülébe, nyomatékosan megjelenik az a közel-keleti változatokból is ismert képzet, hogy a betegséget démonok okozzák. A kórokozót a középkori és újkori emberek sokasága megszemélyesítette, valamilyen természetfeletti lénynek tulajdonította, illetve e lénynek a testbe költözésével hozta azt összefüggésbe. Ez a gondolkodásmód megfigyelhető a 20. században gyűjtött hiedelemtörténetekben is, ahol szintén különböző kártékony démonoknak tulajdonítják a betegséget. A *Jóka ördöge* alapjául szolgáló anekdota már integrálta ezt a képzetet. A porrege irodalmi világában az, hogy maga a patás ördög bújik a páciensbe, már erősnek, bizarnak tűnt, így egy másik megoldást választott Arany, mégpedig egyéb hiedelmekből kölcsönzött analógiával, a hiedelemlények közül sokan rendelkeznek ugyanis az átválto-

²⁵ Erről részletesen: S. VARGA, 2005, 559–563.

zás, leginkább az állattá változás képességével. Az ördög így bolhává változva mászik a királylány fülébe, s kínozza őt változatos módokon.²⁶

A fenti epizód még egy fontos motívumot integrált, még a történet szóban és írásban való folklorizálódása során, ez pedig az *ördögszövetség* motívuma, amelynek elterjedése Európában legnagyobb valószínűség szerint a boszorkánypereknek, pontosabban a boszorkányvádaknak volt köszönhető (FRAZON, 1999). A keleti változatokban az ördög helyett valamiféle démon, szellem bújik a betegbe, vagyis az ördög alak esetében európai, keresztény motívumról van szó, s az ördöggel kötött paktumnál pedig szintén az egyházi tanítás nyomai láthatók. Az ördögszövetség motívuma teljességében, jól formált, színpadias jelenetté összeálló utalások során bomlik ki Arany *Hatvani* című elbeszélő költeményében.²⁷

A nyelvi leleményekre, illetve a hiedelmek és a nyelv közti szoros összefüggésre még egy érdekes példa található a szövegben:

Ura lett azonban szavának az ördög,
Tövises szekerén sebesen elgörgött,
Meg sem állt, ameddig egy bolha képébe',
A királyleánynak be nem bútt fülébe. (ARANY, 2003a, 941.) [Kiemelés: M. É.]

A fenti idézetben egy a nyelv által integrált hiedelmet alkalmaz a szöveg.²⁸ Az ördögszekér egy népi, illetve a mai köznyelvből is ismert összefoglaló nővéynév. Szúrós kórófélekről van szó, amelyek elválva águktól, gömbszerkezetet alkotva ősszel a szélben messzire elszállnak.²⁹ A népi nyelv és a köznyelv azért nevezi ezeket a növényeket ördögszekérnek, mert ezek viselkedése is kiszámíthatatlan, ráadásul, ha az ember belelép valamelyikbe, nehéz megszabadulni tőle.

²⁶ Az ördög valamilyen rovar, például légy, szúnyog, darázs formájában való megjelenése, illetve károkozása több magyarországi forrásból is ismert, protestáns exemplumokban is olvasható motívum, vö. DÖMÖTÖR, 1981, 66., 70. Arany János műveinek ördöggképzetei, illetve a protestáns prédikációs irodalom közti kapcsolatokat lásd kötetünkben Chikány Judit tanulmányában (CHIKÁNY, 2018b).

²⁷ E mű kultúrtörténeti és folklórtörténeti hátterét lásd kötetünkben Landgraf Ildikó tanulmányában (LANDGRAF, 2018).

²⁸ Ezt a lehetőséget Voinovich is regisztrálja, de nem bontja ki, lásd VOINOVICH, 1931, 100.

²⁹ Valójában a köznyelv több különböző növényre használhatja az ördögszekér elnevezést, vagyis nem egy konkrét rendszertani egységet, fajt, sokkal inkább egy jelenséget ír le vele. A szóba jöhető növényfajok közül leggyakrabban a *mezei iringó* (*Eryngium campestre*), valamint a *homoki ballagófű* (*Salsola kali*, illetve *Salsola tragus*) kapja ezt az elnevezést.

A gonosz asszony Arany előképűl szolgáló történetében, valamint a szóbeliségből gyűjtött változatok többségében a problémamegoldó szerepet is az ördög viszi. Egyrészt a házsártos, bomlott elméjű asszonytól sikerül megszabadulni az ő segítségével, örökre elrekeszti őt a pokolba, s még egy remek királylány, meg egy kis birodalmacska is kerül a történet végére a férjnek, az ördög kiváló üzleti érzékének köszönhetően. Arany ez esetben is csak kiindulópontnak tekinti az anekdota-, illetve tréfa-szüzsét, és él az átalakítás lehetőségével. Számára a szokványos megoldás, a népmese sajátos igazságszolgáltatása nem megfelelő befejezés, az ő világképében nem lehetséges egy asszony egyszerű pokolra üzésével megoldani az emberi világ morális problémáit. Arany változatában Jóka ugyanúgy a pokolra száll, mint Júdit, ráadásul közös katlanban lesz kénytelen főni bájos nejével az idők végezetéig. A mesei és az erkölcsi világrend tehát Arany számára ez esetben nem egyeztethető össze: nem csupán az a bűnös, aki életében gyötri a férjét, hanem az is, aki annak érdekében, hogy megszabaduljon az elviselhetetlen asszonytól, még az ördöggel is lepaktál. Vagyis, az erőszakos viszonyban előbb-utóbb mindenki bűnössé válik, az is, aki bántja a másikat, s az is, aki a bántást elszenvedni kénytelen. Ez a történet morális tanulsága.

A témaválasztás, valamint a sajátos zárlat ugyanakkor a mesei elemek költészeti felhasználásával szembeni szkepszis megfogalmazásaként is értelmezhető. Ilyenformán *A Jóka ödöge a Rózsa és Ibolya* ellentétpárjaként is felfogható, hiszen utóbbiban a tökéletes mesei harmónia jelenik meg, s a két főhős boldog végkifejletben lehet egymásé.³⁰ *A Jóka ördögében* az örök boldogság örök szenvedéssel helyettesítődik. Imre László egy nagyon gondolatébresztő tanulmányában Aranynak a népies elbeszélések, egyáltalán, a népiességgel – rousseau-i értelemben felfogott ideális népképzettel – szembeni problémáinak gyűjtőpontjaként értékeli a *Bolond Istók* című művet, egész pontosan azt a *Rózsa és Ibolya* ellentétpárjának látja. Míg utóbbiban az ideális, a népi mögé képzelt tökély és kerekdedség jelenik meg, addig a *Bolond Istókban* a népéletkép durva és elnagyolt, a falusi élet és a paraszti világ árnyoldalai mutatkoznak meg (IMRE, 2005a). Ennek analógiájára *A Jóka ördöge* is értékelhető a *Rózsa és Ibolya* ellendarabjaként, amelyben a folklór, a népmesék pozitív, idilli világával szemben az anekdoták, tréfák kegyetlen, sarkított, az emberi gyarlóságokat kipellengérező oldala válik láthatóvá, erősen megborsozva a hiedelmek groteszk szereplőivel és jeleneteivel. Vagyis Arany arra kívánja felhívni a nagy-

³⁰ Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet arra, hogy azért a szüzsék szabása-varrása a *Rózsa és Ibolya* esetében is tetten érhető: a történet végkicsengése nem száz százalékgig pozitív, némi utalás már ott is történik a közös élet várható nehézségeire. Ilyen formán a *Rózsa és Ibolya* *A Jóka ördögének* nem is ellentétpárjaként értelmezhető, hanem egyik a másik folytatásaként is felfogható.

közönség, valamint az irodalomértelmezők figyelmét, hogy az általa ismert népköltészet nem csupán tündérmesékből áll, hanem számos egyéb kifejezési formából is, amelyekben az élet árnyékos oldala mutatkozik meg.

A Jóka ördögében, amely nem tör eposzi babérokra, hanem egy új műfaj, a verses mese, vagy verses anekdota szárnypróbálgatásának fogható fel, a szerző nem kényszerül megalkuvásokra.³¹ Nincs szüksége könyvízü, előre tervezett, mérnöki pontossággal alkotott mitológiára, elég, ha saját, vélhetően nagyon is elmélyült szóbeli ismereteire hagyatkozik. Itt aztán lubickolhat a népnyelv, a szólások, valamint a hiedelemvilág ördöggépzetei adta lehetőségekben, s kétértelműségek sorát építheti a történetmesélés szövetébe. Ezúttal a hiedelemtudás szervesen épül az elbeszélésbe, nem elszigetelt panelek formájában.

Más kérdés persze, hogy a *pórrege* műfajában *A Jóka ördöge* egyedül marad Arany életművében. Az 1850-es évek elejét követően már nem próbálkozott hasonlóval, viszont az eposz alkotására tett ígéretét egész pályafutása alatt napirenden tartotta. Míg a szüzsé-ihletek az 1850-es évek végétől fokozatosan elkoptak Arany epikus költészetéből, a motívum-ihletek mindvégig megmaradtak. Lehetnek ezek mondai vagy népmesei motívumok, töredékek, de leggyakrabban hiedelem-elemek.

IRODALOM

ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna

2017 Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján. *Magyar Nyelvőr*, 141, 4, 426–465.

AJÖM

1952 *Arany János Összes Művei* III. *Elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1953 *Arany János Összes Művei* IV. *Keveháza, Buda halála, Hun trilógia töredékei*. Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ARANY János

2003a *Arany János összes költeményei* I. *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendeztek és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Márton. Budapest, Osiris Kiadó.

³¹ A műfaj természetesen nem új, láthatóan nem csupán Arany pályáján nem, hanem a magyar irodalom egészében sem, ilyen műfaji kísérlet volt például a *Lúdas Matyi*, valamint a *János vitéz* is. Ezek a próbálkozások azonban elszigetelt esetek maradtak, nem vált belőlük valamilyen kanonikus műfaj, amellyel sokan kísérleteztek volna, lásd erről még GULYÁS, 2010.

- 2003b *Arany János összes költeményei II. A Toldi-trilógia, A hun trilógia.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Márton. Budapest, Osiris Kiadó.
- BARTA János
- 1983 A nagyidai cigányok értelmezéséhez. *Irodalomtörténet*, 65, 4, 896–914.
- BLASKÓ Katalin
- 2000 Hatalom, legitimáció, karizma. (Arany János: Buda halála). *Studia Litteraria: irodalom- és kultúratudományi folyóirat*, 38, 128–142.
- BOGATIRJOV, Pjotr Grigorjevics
- 1986 Aktívan-kollektív, passzívan-kollektív, produktív és improduktív néprajzi tények. Fordította KÜLLÖS Imola. In: VEREBÉLYI Kincső – VOIGT Vilmos (szerk.): *Folcloristica 8. A néphagyomány alakulása.* 206–208. Budapest, ELTE Folklore Tanszék.
- BOLDIZSÁR Miklós
- 1990 *Ezredforduló. Opera prózában, két részben, 1972–1974.* Budapest, Szabad Tér Kiadó.
- CHIKÁNY Judit
- 2018a Arany-szövegek a közköltészet hálójában. *A Jóka ördöge és a Rózsza és Ibolya szövegkapcsolatai.* In: BÉNYEI Péter – BÉRES Norbert – BIHARY Gábor – FARKAS Evelin (szerk.): „Keresek világot”. *A 2017. évi „Nem mind Arany, ami fénylik” Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete.* 77–98. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály.
- 2018b Merítés Arany János műveinek ponyvairodalmi, folklór és közköltészeti szövegkapcsolataiból. In: ISPÁN Ágota Lídia – LANDGRAF Ildikó – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXXV.* 337–372. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- CORNIDES Dániel
- 1971 Értekezés a régi magyarok vallásáról. Fordította KRIZÁNÉ NAGY Ilo-
na. In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből.* 17–32. Budapest, Gondolat Kiadó.
- CSONKI Árpád
- 2015 Mitológiai gondolkodásmód a magyar nyelvű verses epikában Pázmándi Horvát Endréig. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, 2, 197–215.
- CSÖRSZ Rumen István
- 2017a A mesterkedő mester. Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben. *Irodalomtörténet*, 98, 4, 432–450.

- 2017b „...melyben a dal megfogant”. Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás. In: GÁBORI KOVÁCS József – MAJOR Ágnes (szerk.): „...és palota épül a puszta beszédből”. *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*. 163–210. Budapest, Reciti Kiadó.
- 2017c „népdalunk után indulva...”. Arany János nép- és közköltési mintáiból. *Napút*, 19, 6, 181–197.
- 2018 Arany János közköltési és népdalidézetek a *Dalgyűjtemény* (1874) tükrében. In: ISPÁN Ágota Lídia – LANDGRAF Ildikó – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXXV*. 275–304. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- DÁVIDHÁZI Péter
- 2017 „Harmadnap”. Arany János és a feltámadás költészete. In: Uő: „*Vagy jőni fog*”. *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*. 226–251. Budapest, Ráció Kiadó.
- DÉGH, Linda
- 2001 *Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre*. Bloomington, Indiana University Press.
- DÖMÖTÖR Ákos
- 1981 A magyar protestáns ördögelbeszélések. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 24–26, 59–85.
- FERENCZI Imre
- 1981 Táltosok, javasok, tudósok a tiszaháti és felsőtiszai néphitben. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Ethnographica et Linguistica = Néprajz és Nyelvtudomány*, 24–25, 313–338.
- FRAZON Zsófia
- 1999 Az ördög alakja és az ördögszövetség motívuma a magyarországi boszorkányperekben és hiedelemmondákban. In: BENEDEK Katalin – CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. 205–229. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- GULYÁS Judit
- 2010 „Mert ha irunk népdalt, miért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HESZ Ágnes
- 2008 Néphit vagy helyi vallás: lélek- és túlvilágképzetek Hidegségen. In: PÓCS Éva (szerk.): „*Vannak csodák, csak észre kell venni*”. *Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I*. 15–78. Budapest, L'Harmattan Kiadó. /*Studia Ethnologica Hungarica VIII.*/

IMRE László

2005a A népiesség és fonákja. Epizódok a magyar verses epika történetéből. In: SALLAI Éva (szerk.): „*De mi a népiesség...*” 385–395. Budapest, Kölcsey Intézet.

2005b A Buda halála „többszörösen összetett” dimenziói. In: IMRE László – GÖNCZY Monika (szerk.): *Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban*. 144–162. Debrecen, Debreceni Egyetem. /Studia Litteraria, tomus XLIII./

IPOLYI Arnold

[1854] 1987 *Magyar Mythologia*. A hasonmás kiadás függelégeit összeállította HOPPÁL Mihály. Budapest, Európa Kiadó.

KESZEG Vilmos

1991 A hiedelemtudás szerkezete. *Erdélyi Múzeum*, 53, 122–144.

1999 Mitológia, vallás vagy hiedelemrendszer? *Ethnographia*, 110, 1, 128–139.

KODOLÁNYI János, ifj.

1945 A táltos a magyar néphagyományban. *Ethnographia*, LVI, 116–134.

KOROMPAY H. János

2018 „Amit erről álmodám”. Álom és költészet Arany János életművében. In: PANKA Dániel – PIKLI Natália – RUTTKAY Veronika (szerk.): *Kősziklára építve – Built upon his rock. Írások Dávidházi Péter tiszteletére – Writings in Honour of Péter Dávidházi*. 248–257. Budapest, ELTE Angol–Amerikai Intézet.

KRISTÓF Ildikó

1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen, Ethnica.

LANDGRAF Ildikó

2006 Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondanakutatás műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. In: VARGYAS Gábor – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-Lore XXIII*. 27–40. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2018 A „magyar Faust” nyomában. Arany János *Hatvani* című versének folklorisztikai vonatkozásai. In: ISPÁN Ágota Lídia – LANDGRAF Ildikó – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXXV*. 195–223. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

MILBACHER Róbert

2009 *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest, Ráció Kiadó.

MNK 5

- 1985 *A magyar rászédett ördög-mesék típusai. AaTh 1030–1199.* Összeállította és a bevezetést írta SÜVEGH Veronika, szerkesztette KOVÁCS Ágnes. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja. /Magyar népmesekatalógus 5./

MNK 7/A

- 1986 *A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350–1429).* Összeállította és a bevezetést írta VÖÖ Gabriella, VEHMAS Marja adatainak felhasználásával, szerkesztette KOVÁCS Ágnes. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja. /Magyar népmesekatalógus 7/A./

MOSER-RATH, Elfriede – WOLF, Regina

- 1979 Belfagor – AaTh 1164. In: RANKE, Kurt (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* 2/1. 79–83. Berlin, de Gruyter.

NAGY Ilona

- 1988 Hiedelemmonda. In: VARGYAS Lajos (főszerk.): *Magyar népköltészet.* 138–148. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Magyar Néprajz V./

Pócs Éva

- 1982 Ipolyi és a „Magyar Mythologia”. In: KRÍZA Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról.* 195–202. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1983 Tér és idő a néphitben. *Ethnographia*, XCIV, 177–206.
- 2002 Kereszteletlenek, zivatardémonok és az ördög. In: Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok I.* 50–64. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- 2017 A magyar táltos és a honfoglaláskori samanizmus. Kérdések és feltevések. *Ethnographia*, 128, 1–46.

RIEDL Frigyes

- 1887 *Arany János.* Budapest, Hornyánszky Viktor.

RÖHRICH, Lutz

- 1966 Az ördög alakja a népköltészetben. *Ethnographia*, LXXVII, 212–228.

SALAMON Ferenc

- 2018 Arany János kisebb költeményei. In: Uő: *Irodalmi írásai I.* 1854–1856. Szerkesztette ZABÁN Márta. 404–429. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó.

SCHEIBER Sándor

- 1957 Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61, 1–2, 99–111.
- 1996 *Folklór és tárgytörténet I–III.* Budapest, Makkhahi Kiadó.

SOLYMOSSY Sándor

1917 Arany János népiessége. *Ethnographia*, XXVIII, 7–21.

SYDOW, von, Carl Wilhelm

1948 Kategorien der Prosa-Volksdichtung. In: Uő: *Selected Papers on Folklore*. 60–88. Copenhagen, Rosenkilde and Bagger.

S. VARGA Pál

2005 *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Debrecen, KLTE.

2012 Retorika, transzcendencia és tragikum a Buda halálában. *Irodalomtörténet*, 100, 1, 3–26.

SZILÁGYI Ferenc (szerk.)

1983 *Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendáriom 1749-től 1849-ig tartó időszakából*. Budapest, Magvető Kiadó.

SZILÁGYI Márton

2017 „Mi vagyok én?” *Arany János költészete*. Budapest, Kalligram Kiadó.

2018 Arany János életműve és a folklór (Irodalomtörténeti tanulságok). In: ISPÁN Ágota Lídia – LANDGRAF Ildikó – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXXV*. 21–41. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

SZÖRÉNYI László

1993 *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest, Amfipressz Kiadó.

1999 Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In: Uő: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalom köréből*. 73–83. Budapest, Kortárs – Argumentum Kiadó.

2002 Arany János *Csaba-trilógiája* és Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája*. In: KOROMPAY H. János (szerk.): *A két Arany. Összehasonlító tanulmányok*. 98–120. Budapest, Universitas Könyvkiadó.

TAKÁTS József

2017 A Buda halála politikája. In: CIEGER András (szerk.): „*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének*”. *Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*. 131–151. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Könyvkiadó.

TARJÁNYI Eszter

2002 *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Budapest, Universitas Könyvkiadó.

UTHER, Hans-Jörg

- 2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography* I–III. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. /Folklore Fellows Communications 284–286./

VOIGT Vilmos

- 2017 Hitt-e Arany János az asztaltáncoltatásban? *Honismeret*, 45, 2, 56–60.

VOINOVICH Géza

- 1929 *Arany János életrajza* I, 1871–1849. Budapest, MTA.
1931 *Arany János életrajza* II, 1850–1860. Budapest, MTA.
1938 *Arany János életrajza* III, 1861–1882. Budapest, MTA.

ZLINSZKY Aladár

- 1899 A gonosz asszony meséje és Arany „Jóka ördöge”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 9, 1, 15–40.

JÁNOS ARANY AND FOLK BELIEFS

The fact that János Arany uses his knowledge of folk beliefs in many of his works has long been known by those familiar with his work. Besides the folk/peasant/petit bourgeois knowledge considered archaic and autochthonous, traces of the elite magic and esotericism (spiritism, mesmerism, etc.) – dating back to Late Antiquity and Early Modernity – that were trendy in the era in the bourgeois environment can also be found in the poetry of János Arany. Although Arany may have been familiar with them from his childhood, from oral tradition, many of the belief elements that appear in Arany's poems derive from written sources. For the most part, these are not folklore *sujet* adaptations, but rather motifs that serve not so much to frame the works as they do to enhance and enrich them. The primary focus of this paper is not on the origins of these motifs but rather on their poetic role in said works.

In research, archaic and folk knowledge is primarily analyzed through attempts at the creation of a national epic, such as in the narrative poems in which Arany sought to (re)construct an obscure Hungarian mythology by means of literary and scientific works. Here, *Buda halála* ('*The Death of King Buda*') is being considered in this respect: the study examines how the literary work's mythological system relates to folk beliefs and how successfully that system operates in the fictional world. The other composition being analyzed is the humorous tale called *A Jóka ördöge* ('*The Devil of Jóka*'), in which Arany utilizes various devil beliefs known from peasant orality.